

zésének általa újnak tekinthető negyven megállapítását, támaszkodva az elsődleges források alapján végzett kutatásaira. Csupán illusztrációként, a figyelem felkeltése érdekében célszerű ezek közül néhány értelmezésre felhívni a figyelmet. Békés Csaba szerint Kelet-Közép-Európa szovjetizációja sem oka, sem következménye nem volt a hidegháborúnak, a szovjet blokkon belüli válságok nem voltak valódi hidegháborús válságok, a keleti szerződések idején az 1938. évi müncheni szerződés „ex tunc”, azaz visszamenőleges hatállyal történő érvénytelenségéért fellépő csehszlovák diplomácia valójában az első bécsi döntés következtében magyar részről is lemondást követelt az etnikai revízióval létrejött status quóról. Sok olvasó számára bizonyára újdonsággal szolgál, amikor a szerző a Péter János vezetésű magyar diplomácia 1965–1966. évi titkos közvetítéséről ír a vietnámi háború tárgyalásos befejezése érdekében, vagy amikor azt fejtegeti, hogy Kádár János Brezsnyevnek és Kosziginnek elmondta: akár tetszik, akár nem, Moszkva szuverenitása is korlátozott, mivel hazai döntéseiknél a szovjet vezetőknek a teljes szovjet blokk érdekeit is figyelembe kell venniük.

Békés Csaba monográfiája a magyar külpolitikáról nem csupán az érdeklődő akadémiai közönségnek ígér érdekes és újszerű, adott esetben polémikus olvasmányt, hanem hasznos adalékokkal szolgálhat a második világháború utáni magyar külpolitika oktatásához is.

Kiss J. László

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor

MENEDÉKBEN

Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970

Magyar Napló, Bp. 2019. 840 oldal

A Somorjai Ádám több évtizedes, nagyszabású forráskiadó munkálatainak részeként megjelent kötet aktualitását és különös érdemét a kísérőtanulmányt író szerzőtárs, Zinner Tibor mindenekelőtt abban határozza meg, hogy az a korábbi kiadványoktól eltérően nem Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban őrzött, nem magyar nyelvű forrásokat közöl (a szövegeket Deák András Miklós fordította). A hatalmas (33 ív terjedelemben közzétett) levéltári forrásanyag tükrében a bíboros 15 évnyi (5437 napos) követségi tartózkodásának számtalan, eddig ismeretlen mozzanata tárul az olvasó elé, így bepillantást nyerhetünk a menedék közeli világába is. A kutatás dimenzióit érzékelteti, hogy a közreadók a budapesti amerikai követségi anyag 3884, a Kelet-Közép-Európai Ügyosztály 620, valamint a Központi Iratok 1028 dokumentumából válogathattak. A forrásokból kirajzolódik, hogyan működött az amerikai diplomácia magyar vonala az 1950-es évek végén és az 1960-as években, továbbá a mindennapok szintjén követhetővé válik a State Departement és a budapesti külképviselet munkakapcsolata. A gazdag forrásanyag alapján rekonstruálható, hogy a menedék 15 éve alatt hogyan alakult az amerikai és a magyar kormány, továbbá a Vatikán és Mindszenty kapcsolata, illetve az amerikai diplomácia viszonyulása Mindszentyhez. A kötet bepillantást nyújt a követségi/külgügyi apparátus hétköznapijaiba s az amerikai külügyi tárca szerkezetébe, a pápa és a bíboros államtitkár, valamint a vatikáni diplomaták tevékenységébe, továbbá Franz König bíboros és a bécsi amerikai nagykövet kapcsolódó aktivitásába.

Szerkesztői előszavában vállalkozásuk célját Somorjai Ádám a Mindszenty személyére vonatkozó források rekonstruálásában jelöli meg. Megállapítja, hogy a rendelkezésre álló doku-

mentáció bősége miatt nem valósulhatott meg az évről évre haladó kronologikus forrásközlés, ezért a tematikus válogatás mellett döntöttek, elkülönített blokkban tömörítve az Apostoli Szentszékkel folytatott követségi levelezés anyagát, valamint az amerikai elnököknek és vezető politikusoknak írt leveleket.

A kötet különösen izgalmas és értékes részét alkotja a *Duty Log*, az ügyeletes tiszt kézikönyvének két (az eredeti angol és magyar) nyelven történt megjelentetése, amely igazi levéltári inventáriumként betekintést nyújt az érintett diplomataák szempontjaiba, egymás közötti kapcsolattartásába. Szabályozza a váratlan helyzetekben, a bíboros rendkívüli kezdeményezése esetén szükségessé váló halaszthatatlan teendőket, amikor az apparátus nem tartózkodik az épületben s az ügyeletes tisztnek kell azonnal cselekednie. A jogi tanácsadó bejegyzésében megállapítja: „A bíboros státusza nyilvánvalóan rendkívül kényes kérdést jelent – ugyanúgy, mint a követség helyzete – mindaddig, amíg a bíboros ott marad a menedékben.”

Deák András Miklós a maga *Bevezetőjében* az amerikai apparátus munkastílusát jellemezve azt emeli ki, hogy a vezetők és a munkatársak feltűnő nyitottságot mutattak egymás gondolatairánt, a beosztottak szabadon kifejezheték véleményüket. Kommunikációjukban ismeretlen volt a hivatalos vonalhoz történő ragaszkodás kényszere, az utasítások merev követése, a melleszélés, és úgy általában jellemző volt a bátor kezdeményező javaslatok megfogalmazása. Az amerikai diplomácia világosan látta és sosem tévesztette szem elől a magyar vonal prioritásait, „az amerikai–magyar kapcsolatok alakulását előbbre valónak gondolták Mindszenty bíboros sorsánál”, ami távolról sem jelentette azonban azt, hogy ne éreztek volna felelősséget a jövőjéért. A menedékes helyzetének kezelése során abból az alapelvből indultak ki, hogy az életveszély elől menekülő Mindszenty „humanitárius alapon” kapott menedéket (refuge), s következetesen kerülték a menedékjog (asylum/azilium) kifejezés használatát. A magyar viszonyok között eligazodva jól ismerték a Kádár-rendszer gondolkodását, s azt lépéseik meghozatalakor messzemenően figyelembe vették. A bíborost átmeneti vendégnek tekintették, és bár megkülönböztetett figyelemben és maximális udvariasságban részesítették, valójában mégis olyan kényszerhelyzetet teremtettek számára, amelyben nem engedélyezték a külképviselet bázisán végzett politikai vagy egyházi tevékenységét. Mindszenty sajátos világát kiválóan érzékeltette Alfred Puhán nagykövet megállapítása, mely szerint „igen mély emberi tragédiáról van szó, és ahelyett, hogy egyszerűen úgy tennénk, mintha a dolgok megváltoztathatatlanok lennének, szeretnénk megnézni, van-e lehetőség az előrelépéshez”.

Zinner Tibor *Amiről alig tudtunk valamit, avagy amit eddig elhallgattak* című, 62 oldal terjedelmű tanulmánya a források alapján levonható legfontosabb tanulságokat összegzi, amikor meglévő ismereteket megerősít, módosít/árnyal, illetve új felismerésekre irányítja a figyelmet, kronologikusan haladva a hercegprímás külképviseletre történő bemenekülésétől az eltávozásáig, tematikus csomópontok köré csoportosítva elemző mondanivalóját. A kialakult alaphelyzet lényegét abban határozza meg, hogy Mindszenty „utolsó szabadságharcosként” tollával igyekezett küzdeni „rab nemzete” fiairól és leányaiért. Magatartását messzemenően befolyásolta az enyhülési politika következetes elutasítása, mivel szerinte az „nem szolgálja sem országa ügyét, sem az enyémet”. Írásainak tartalma nem esett egybe a Nyugat változó világpolitikai irányával, sőt attól folyamatosan távolodott, s a hidegháború oldódása dacos ellenállást váltott ki belőle.

Mindszenty a washingtoni kormány hajthatatlansága miatt alkalmazott követségi szigorjegyében nem kapott engedélyt 1958-ban a pápaválasztó konklávéval való részvételre, nem jutott el hozzá a meghívó 1959 nyarán a II. Vatikáni Zsinatra, nem kaphatta meg a Vatikánból küldött pápai és bíboros államtitkári üzeneteket sem, azaz nem kívánták elősegíteni a Szentszék és a bíboros közötti kommunikációt, és az általa írt levelekből is csak néhány jutott el a washingtoni címzettekhez. Az amerikai külügyminiszter, Dulles 1957-ben azt is megtiltotta, hogy az egyházi személyek közül bárki felkereshesse. Meglátogatását szigorú rendszabályok korlátozták (s tették

csaknem lehetetlenné). A bezártságát súlyos lelki konfliktusok közepette elviselni kénytelen bíboros számára a külvilágtól elszigetelő karantén alternatívájaként csupán a követség elhagyása, a magyar hatóságok előtti önfeladás kínálkozott. Az elszigeteltség gyötrelmes érzésének felerősödésével „hozzáállása megkeményedett”. Nem akarta elhagyni Magyarországot, de jellemével nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy a Kádár-rezsimtől amnesztiát kérjen, fogadjon el.

A menedék ügye, a bíboros esetleges önkéntes távozása (egyszerű kísétálása a külképviselet-ről) „a kezdetektől visszatérő témája volt a hivatali iratforgalomnak”, melynek alapján Zinner megállapítja, hogy mindaz, amit a napi politikai célú, szenzációt hajszólo blöffök „az évek során a közvélemény elé tártak, gyakorta [...] nem állt köszönő viszonyban sem a valósággal”. A csapdahelyzetből a kitérés lehetőségét villantotta fel, hogy Ausztria keleti nyitása jegyében az osztrák–magyar kapcsolatok normalizálására törekvő Bécs közvetítő szerepre ajánlkozott. A Szentszék valójában folyamatosan érdekelt volt a bíboros menedékes helyzetének megszüntetésében, de csak akkor kívánt szerepet vállalni benne, amikor azt a magyar fél kész elősegíteni: tehát a kezdeményezést Budapesttől várta. Az amerikai politika lényege mindeközben Mindszenty teljes elszigetelésére irányult politikai és egyházi ügyekben egyaránt. Franz König bíboros 1963. április 18-án megvalósuló látogatásához csak azzal a feltétellel voltak hajlandók hozzájárulni, ha annak célja egyértelműen az, hogy rábeszélje Mindszentyt Budapest elhagyására. Agostino Casaroli először 1963. május 8-án találkozott Mindszentyvel, azért, hogy megismerje a valós helyzetet. 1964 márciusában kétszer is meglátogatta őt, hogy megpróbálja rávenni az együttműködésre. Közben szeptemberben aláírta a magyar állammal kötött részleges megállapodást, ami a bíboros erős kritikáját váltotta ki: mindenekelőtt a legális iskolai vallásoktatás biztosítását, valamint a papi hivatás gyakorlásának garanciáját hiányolta belőle. Kétségbeesésében a bíboros ismét komolyan foglalkozott az önfeladás gondolatával.

Zinner hangsúlyozza, hogy Mindszenty mindenképpen hercegprímás akart maradni, az amnesztiát nem fogadta el, hanem ragaszkodott ártatlansága kinyilvánításához. Miután 1963 júniusában nem vehetett részt a VI. Pált megválasztó konklávé, ősszel levelet írt a pápának, amelyben félreérthetetlenül leszögezte: Rómába távozásának feltétele a magyar egyház és az állam viszonyának megnyugtató rendezése. Július 9-én levélben fordult az amerikai külügyminiszterhez, amelyben egyértelműen érzékeltette: átértelmezte a menedékben maradás feltételeit és immár hosszabb távra rendezkedett be.

Az idő múlásával Mindszenty egyre izgatottabban és türelmetlenebbül foglalkozott emlékiratai publikálásának problémájával. Miután a kiadási jog körüli bonyodalmakat, majd a menedékesssel az 1960-as évek elejétől a diplomáciai csatornákon keresztül kapcsolatot kiépítő Zágon József pápai prelátus szerepét bemutatta, Zinner Tibor kiemeli, hogy az érintettek körében általános félelmet keltett a Vatikánt és Washingtonot egyaránt keményen bíráló s a magyar kormány szempontjából is kellemetlen információkat tartalmazó *Emlékiratok* sorsa. Mindezek miatt is halogatták a tárgyalásokat a bíboros távozásáról. Eredeti elképzelése szerint a feljegyzéseket Mindszenty Amerikába kívánta eljuttatni és elzárkózott attól, hogy a Vatikánba továbbítsák azokat. Königet kívánta megnyerni arra, hogy a menedék alapszabályainak megszegésével, a diplomáciai mentességgel visszaélve segítsen a könyv kicsempészésében. A történet érthetően Washington tiltakozását váltotta ki a Szentszéknel.

Ismeretes, hogy Mindszenty József a törvényes kormány legitim utódjának tekintette magát és hercegprímásként felelősnek érezte magát a koronaékszerek megőrzéséért, így visszatérően sürgette a hiteles érdemi tájékoztatást azok állapotáról. Mivel a magyar kormány is felvetette az erekllye visszakérését, a bíboros követelte, hogy adott esetben azt a Vatikánnak adják át, és arra az esetre, ha mégis Kádár kapná meg, ismételtlen azzal fenyegetett, hogy távozik a követségről.

A magyar fél 1965. október 5-én jelezte hajlandóságát az amerikai kormányának az előfeltételek nélküli tárgyalások megkezdésére. Washington megpróbálta Mindszenty betegségét

(kiújuló tuberkolózisát) felhasználni a bíboros Vatikánba költözésének kieszközlésére, ám a menedékes egészségének gyors javulása levette a napirendről a kezdeményezést. Tovább fokozta ugyanakkor a problémát, hogy a hercegprímás nem vonatkoztatta magára azt a pápai nyilatkozatot, miszerint a bíborosoknak 75 éves korukban vissza kell vonulniuk. Novemberben a pápához írt levelében a budapesti börtönbe történő visszatéréssel is fenyegette és jelezte: nem kíván külföldre távozni, hanem valamiféle nemzetközi középületben töltené el azilyumát.

Mindszenty merev hozzáállását felerősítette az amerikai nagykövet, Martin Hillenbrand megérkezése Budapestre 1967. október 20-án. Washington gesztusából a bíboros ugyanis azt olvasta ki, hogy az Egyesült Államok kapitulált Kádár előtt. A felháborodott hercegprímást ismét König bíboros próbálta jobb belátásra bírni, és az önfeladás szándékáról lebeszélni. A bizalmas konzultáció során Mindszenty a magyar–vatikáni tárgyalások alakulását, mindenekelőtt Budapestnek a feltételezett távozásához való viszonyulását illetően félreértette bécsi partnerét, amihez jelentős mértékben hozzájárult a sokoldalú tárgyalások rendkívül bonyolult, szövevényes háttere. Ekkor ugyanis – mutat rá Zinner – „számos forgatókönyvíró tevékenykedett az amerikai mellett a bécsi, budapesti, római műhelyekben”, más-más prioritást tartva szem előtt.

Az önfeladás gondolatának eljöttét illetően a döntő hatást a bécsi bíboros által hozott vatikáni üzenet gyakorolta Mindszentyre, amely félreérthetetlenül tette számára: a szabad eltávozás előfeltételét a Szentatya szilenciumra vonatkozó parancsa képezné. „Fizikailag szabad ember lehettem volna, de a számat örökre befogták volna [...]. Ezért sokkal jobb, ha a hátralevő éveimet nem csukott szájú szabad emberként, hanem fogolyként élem meg, (de) nyitott szájjal” – világított rá döntése belső motivációira. Gondolkodása alakulását ugyancsak befolyásolta Zágon József érvelése, amely arra irányította a figyelmét, hogy a tervezett távozása akkor lenne méltó a múltjához és szolgálna egyháza érdekeit, ha az „nem önös érdekből, hanem vallási alapon, a Szentatyanak engedelmességgel” történe meg. Zágon levele arra a döntő jelentőségű változásra is emlékeztette, hogy „az egyház vezetői félredobták a kardot, csatározás helyett a rábeszélés és a párbeszéd jött divatba”. Mindeközben pedig megtörtént tíz új egyházi tisztségviselő kinevezése Budapesten, majd a főpapok közös esküvétele, ami egyértelműen érzékeltette a bíboros elszigetelődését a magyarországi egyházi életben. Ebben a helyzetben erősítette fel Washington az arra irányuló törekvését, hogy a Szentszék beszélje rá a hercegprímást: mondjon le „az egyház egészségének javára” s ezzel mozdítsa elő, hogy az immár negyed százada vezető nélküli magyar katolikus egyház kormányozhatóvá váljon.

Összegzésében Zinner Tibor hangsúlyozza, hogy a végső megoldás kimunkálásában mindvégig érvényesült az Egyesült Államok és az Apostoli Szentszék teljes egyetértése. A diplomatak „lépésről lépésre taposták ki a hidegháborúból az enyhülés felé vezető ismeretlen ösvényt”, és ehhez a folyamathoz kapcsolódott a Vatikán keleti politikája. Az előrehaladást azonban a közép-európai status quót egyre inkább elismerő amerikai hozzáállást elutasító bíboros merev, olykor sajátos zsarolási módszereket is alkalmazó magatartása sokáig komolyan akadályozta, míg végül a kegyetlen valóságba beletörődő, önmarcangoló döntés megszületett.

Ez a hallatlanul bonyolult, összetett és ellentmondásos folyamat rekonstruálható az ismereteinket számos új elemmel gazdagító forrásválogatás alapján. A Mindszenty József pályáját bemutató – hatalmasra duzzadt – szakirodalom számára a műben megjelentek lényeges új felfedezésekkel szolgálnak. A dokumentumok értelmezését és felhasználását, valamint az olvasó tájékozódását jelentős mértékben megkönnyíti a precíz szerző- és tárgymutató, a szereplőket röviden bemutató életrajzok, valamint az alapos szakirodalmi összeállítás.

Erdődy Gábor